

СУЧАСНІ І МАЙБУТНІ РИЗИКИ В СОЦІАЛЬНІЙ СФЕРІ УКРАЇНИ

MODERN AND FUTURE RISKS IN THE SOCIAL SCIENCE OF UKRAINE

Предметом статті є визначення та аналіз сучасних і майбутніх ризиків у соціальній сфері України. Встановлені чинники та передумови формування і реалізації ризиків, показана їхня сутність і вплив на життєдіяльність суспільства у сфері демографії, на ринку праці, у сфері забезпечення соціального захисту населення, розвитку галузей соціальної сфери та житлово-комунального господарства.

Ключові слова: соціальні ризики, чинники та передумови формування соціальних ризиків, управління соціальними ризиками.

Предметом статьи является определение и анализ современных и будущих рисков в социальной сфере Украины. Установлены факторы и предпосылки формирования и реализации рисков, а также показана их сущность и влияние на жизнедеятельность общества в сфере демографии, на рынке труда, рисков, в сфере обеспечения

социальной защиты населения, развития отраслей социальной сферы и жилищно-коммунального хозяйства.

Ключевые слова: социальные риски, факторы и предпосылки формирования социальных рисков, управление социальными рисками.

The article of the article are determination and analysis of modern and future risks in the social sphere of Ukraine. Factors and prerequisites for the formation and implementation of risks have been established, as well as their essence and impact on the life activity of society in the field of demography, on the labor market of Ukraine, the risks associated with state policy in the sphere of ensuring social protection of the population, the development of social sectors and housing and communal services.

Key words: social risks, factors and pre-conditions of forming of social risks, management social risks.

УДК 316.3

Березіна С.Б.

к.е.н., доцент,
доцент кафедри страхування,
банківської справи
та ризик-менеджменту
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка

Постановка проблеми. Із трансформацією суспільно-політичного устрою, економічної сфери, механізмів і характеру прийняття рішень на державному, регіональному та індивідуальному рівні зміни торкнулися і соціальних ризиків, в системі яких відбуваються складні процеси. Істотно мінімізується прояв деяких старих типів соціального ризику, окремі з них модифікуються, з'являються нові типи. Деякі соціальні ризики слабшають, інші – посилюються. Трансформація українського суспільства створила нові умови для прояву соціального ризику, диференціації його типів і посилення ступеня їх небезпеки.

Процес трансформації поклав початок низці деструктивних процесів, що загострили негативну ситуацію в суспільстві. В умовах прискорення політичних і соціально-економічних змін, зростання соціальної напруженості та схильності все більшої кількості людей до соціального ризику виникла соціальна проблема посилення інтенсивності прояву ризиків у соціальній сфері сучасного українського суспільства. Так, для України характерні загрозливі тенденції демографічної ситуації (висока смертність та масова міграція за кордон), зниження рівня життя та зростання масштабів бідності, що спричиняє обмеження доступності до медичної допомоги, насамперед через високу вартість ліків, медичних товарів, послуг охорони здоров'я. Триваюча економічна депресія супроводжується втратою робочих місць, економічним занепадом багатьох населених пунктів, непомірно низьким рівнем оплати праці у майже половини працюючого населення. Все це призводить до напруги у суспільстві і появи нових соціальних ризиків.

У зв'язку з цим з'явилася потреба в оптимізації здійснення профілактики й управління ризиком

у різних аспектах соціальної сфери (демографічному, трудовому, доходів населення, охорони здоров'я, освіти, екології, правопорядку, науково-інноваційному тощо), аналізі їх специфічних особливостей та ролі держави для забезпечення соціальної стабільності в суспільстві.

Незважаючи на те, що проблеми ризику, в тому числі і соціального, досліджуються західними вченими протягом уже декількох десятиліть, пряме перенесення зарубіжного досвіду, методів профілактики та подолання ризиків на національну соціальну реальність не завжди можливе через специфіку українського суспільства, особливості менталітету і низку інших факторів, що знижують ефективність застосування вже готових конструктивних і практичних рекомендацій.

Через це виникає необхідність всебічного і глибокого теоретичного і прикладного вивчення цієї проблеми вітчизняними вченими.

Постановка завдання. Об'єктом дослідження є ризики у соціальній сфері України, які пов'язані з виникненням у суспільстві низки обставин, проблем, здатних створити загрозу життєдіяльності людей. Метою статті є дослідження соціальних ризиків в Україні та передумов їх формування і реалізації у різних аспектах соціальної сфери. У зв'язку з цим поставлені та вирішені такі завдання:

1. Дослідження демографічного аспекту прояву соціальних ризиків.
2. Аналіз соціальних ризиків на ринку праці України.
3. Визначення ризиків, пов'язаних із державною політикою у сфері забезпечення соціального захисту населення, розвитку галузей соціальної сфери та житлово-комунального господарства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Значний внесок у дослідження різних аспектів розвитку соціальної сфери України зробили провідні вітчизняні вчені, такі як В. Антонюк [1], В. Близнюк [5], Н. Борецька [6], О. Власюк [8], В. Горбулін [9], В. Капильцова [15], Е. Лібанова [18; 19; 34], В. Надрага [21], Г. Назарова [22], О. Новікова [24], Ю. Саєнко [30], Л. Ткаченко [37] та інші, в роботах яких досліджуються проблеми соціальної сфери України, розкриваються різні аспекти ризиків, класифікуються ризики за відповідними ознаками і типами. Однак, незважаючи на вагомий доробок вітчизняних науковців, питання визначення джерел «соціального ризику» як їх особливого різновиду залишається недостатньо опрацьованим. Потребують подальшого дослідження прояви соціальних ризиків та особливості їх виникнення в Україні, передумови їх формування та реалізації у різних аспектах соціальної сфери, масштаби їх наслідків як для держави, так і для кожного члена суспільства, аналіз появи нових соціальних ризиків на сучасному етапі соціально-економічного розвитку України.

Для досягнення мети дослідження й реалізації поставлених завдань використані методи теоретичних досліджень, а саме теоретичного узагальнення, системного та статистичного аналізу, синтезу, порівняння, аналогії, класифікації та інші.

Виклад основного матеріалу дослідження.

У цьому дослідженні соціальний ризик розглядається як небезпека, яка виникає і виявляє себе в межах соціальної сфери суспільства, що має негативні соціальні наслідки та позначається на життєдіяльності індивідів, соціальних груп і суспільства загалом. До таких небезпек можна віднести скорочення чисельності працездатного населення, безробіття, зниження рівня життя населення, аномії (в пер. з франц. «беззаконня»), вибір державою соціальної політики, неадекватної суспільним реаліям, та низку інших ризиків. Крім цього, в результаті аналізу літератури сформульовано висновок про складність виявлення соціальних ризиків в ідеальному, чистому вигляді, оскільки кожен із них дуже тісно пов'язаний з явищами і процесами, що протікають в інших сферах суспільства.

У зв'язку з цим на рис. 1 схематично зображено механізми прояву соціальних ризиків, що формуються з передумов у різних сферах соціальної діяльності держави.

Поряд зі збільшенням числа ризиків, поглибленням їх проникнення в тканину суспільної реальності відбувається їх посилення, збільшення рівня охоплення ризиками індивідів, соціальних груп, спільнот, локальних громад, світової спільноти загалом. Багато типів ризиків у процесі свого розвитку втрачають індивідуальний характер і класовість, вони стають масовими і глобальними. Ризики зростають і стають характерними для всіх структур суспільства.

Як видно з рис. 1, демографічні детермінанти виступають важливою передумовою забезпечення розвитку ринку праці. Серед основних показників демографічних факторів структурних трансформацій ринку праці виділяють показники народжуваності та смертності населення, природного й механічного приросту, коефіцієнт відтворення населення, середню тривалість життя тощо. Серед основних наслідків зміни чисельності та вікового складу населення у контексті актуалізації соціальних ризиків необхідно виділити такі чинники: зниження народжуваності, підвищення смертності населення працездатного віку, вплив працездатного контингенту за кордон у пошуках роботи, зростання потреб осіб похилого віку у медичній та соціальній допомозі.

Е. Лібанова, досліджуючи демографічні зрушення протягом 22 років незалежності України, констатує такі особливості, як: відсутність характерних для цього періоду кардинальних змін режиму смертності, що спостерігалися у більшості країн Східної Європи; формування досить значущого для демографічного розвитку країни масштабного міграційного відтоку населення; стрімке демографічне старіння; депопуляція; формування територіальної демографічної деградації; обезлюднення. На її думку, у видимій перспективі, найбільш ймовірно, буде відбуватися подальше старіння і скорочення чисельності населення України [18, с. 21].

Як видно з таблиці 1, за період з 1991 по 2017 р. чисельність наявного населення зменшилася в Україні з 52,1 млн. до 42,4 млн. осіб. У 1991 р., за даними Держстату України, спостерігалось природне скорочення населення внаслідок перевищення числа померлих над числом народжених (на 39,1 тис. осіб), а в 2017 р. – більш ніж 200 тис. Позитивною є динаміка скорочення кількості померлих з 2010 р., однак починаючи з 2013 року народжуваність в Україні поступово скорочувалася – найбільш різке падіння було зафіксоване в 2015 році (на 11,6%). Але навіть знижуючи рівень смертності, за даними Всесвітньої організації охорони здоров'я (ВООЗ), Україна залишається лідером з деяких видів захворювань [10]. Лише в 2016 р. 392 тис. смертей сталося в результаті хвороб систем кровообігу (67% від загальної кількості зареєстрованих смертей в Україні). З причин злоякісних новоутворень в 2016 р. померло 79 тис. чоловік (13% від усіх зареєстрованих смертей). Третьою причиною високої смертності українців Держстат називає смерть у результаті зовнішніх причин, до яких належать: дорожньо-транспортні пригоди (ДТП), напад, суїцид, ускладнення після операцій та багато іншого. Згідно з даними ВООЗ за 2015 р., Україна посідала 23 місце зі 172 країн за рівнем смертей у результаті суїциду [10]. Тоді показник був 16,6 смертей

Рис. 1. Взаємозв'язок прояву ризиків у різних аспектах соціальної сфери

Джерело: побудовано автором

Таблиця 1

Демографічна ситуація в Україні в 1991–2017 роках

Роки	Чисельність населення, тис. осіб	Кількість народжених, тис. осіб	Кількість померлих, тис. осіб	Природній приріст, скорочення (-), тис. осіб	Загальна чисельність населення у % до попереднього року	Середня очікувана тривалість життя при народженні, років	Частка осіб у віці 15–64 р. до всього населення, %
1991	52056,6	657,2	629,6	-39,1	100,2	69,56	66,4
2000	48923,2	385,1	758,1	-373,0	99,0	67,72	68,2
2010	45778,5	497,7	698,2	-200,5	99,6	70,44	70,2
2011	45633,6	502,6	664,6	-162,0	99,7	71,02	70,5
2012	45553,0	520,7	663,1	-142,4	99,8	71,15	70,4
2013	45426,3	503,7	662,4	-158,7	99,7	71,37	70,2
2014*	42929,3	465,9	632,3	-166,4	99,7	71,37	69,9
2015*	42760,5	411,8	594,8	-183,0	99,6	71,38	69,3
2016*	42584,5	397,0	583,6	-186,6	99,6	71,68	68,4
2017*	42386,4	364,0	574,1	-210,1	99,5	71,53	68,0

*Без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим, м. Севастополя та даних по Донецькій і Луганській областях.

Джерело: складено автором за [20]

на тис. осіб, що є високим рівнем, оскільки середній по світу – 10,7 смертей на тис. осіб. Україна належить до переліку країн із найвищим рівнем смертей унаслідок ДТП. За останні 6 років в Україні сталося близько 170 тис. ДТП, в результаті яких загинуло 26,5 тис. осіб, а 209 тис. були травмовані. У середньому щорічно в ДТП гинуть понад 4 тис. людей, причинами чого ВООЗ називає перевищення швидкості, розпивання алкогольних напоїв перед водінням, розмови по телефону за кермом [10]. В Європі ця статистика нижча. Наприклад, в Іспанії, де населення 46 млн. осіб, щорічно гинуть близько 1,5 тисячі людей унаслідок ДТП.

Аналіз показав, що кількісні демографічні втрати обчислюються мільйонами людських життів, а якісні демографічні характеристики населення невпинно погіршуються. Зокрема статистичні дані доводять, що характер протікання демографічних процесів та інші негативні соціальні фактори формують несприятливе для життєдіяльності людей середовище, в якому на індивідуальному рівні населення стикається з такими демографічними і соціально-демографічними ризиками, як: ризик передчасної смертності; ризик бути ураженим небезпечними соціальними захворюваннями; ризик померти внаслідок вживання алкоголю; ризик померти від окремих відворотних причин (внаслідок насильницької смерті, від захворювання на туберкульоз, від хвороби, спричиненої ВІЛ); ризик не народити бажану кількість дітей через недостатньо сприятливе для народження дитини середовище (низький рівень життя); ризик вимушеної бездітності через проблеми з репродуктивним здоров'ям; ризик пережити смерть дитини у її віці до 1 року; ризик опинитися за межею бідності після народження другої дитини; ризик розриву сімейних зв'язків внаслідок міграції; ризик втрати соціального захисту внаслідок вимушеної трудової нелегальної міграції та не(до)отримання пенсійного забезпечення через відсутність необхідного страхового стажу з тієї ж причини.

О. Коломієць, розглядаючи демографічну компоненту соціальних ризиків, зазначає, що зниження рівня народжуваності та підвищення рівня смертності спричиняють такі загрози, як: депопуляція населення; старіння населення; збільшення демоекономічного навантаження на працююче населення. Водночас унаслідок погіршення медико-демографічної ситуації відбувається: скорочення очікуваної тривалості життя населення (і періоду трудового життя відповідно); збільшення масштабів смертності населення у працездатному віці та передчасної смертності [17, с. 144].

Всі суб'єкти соціального процесу можуть виступати в ролі джерела, споживача чи носія ризиків. Сьогодні поширеною є думка, що мігранти представляють новий елемент соціального середовища, який зменшує загальний рівень захищеності

різних груп приймаючого населення і виступає джерелом ризиків різного типу [40, с. 61]. Ризики міграційних процесів породжуються рішеннями інституцій, що регулюють міграцію, мігрантами та приймаючим населенням. Владні структури, приймаючи рішення у сфері регулювання міграційних процесів, що не враховують можливі негативні наслідки для суб'єктів реалізації та недостатню захищеність цих суб'єктів від такого управлінського впливу, виступають джерелом ризиків як для вимушених мігрантів, так і для приймаючого населення. Мігранти та приймаюче населення виступають споживачами міграційних ризиків, а один до одного – носіями цих ризиків.

Якщо розглянути причини, за яких відбувається поширення процесу трудової міграції, – економічні та соціальні, можна зазначити, що домінуючою у формуванні міграційної поведінки населення України є економічна мотивація – більшість українців розглядають трудові міграції як специфічний вид постійної зайнятості внаслідок неможливості знайти належну роботу, втрати роботи на батьківщині, необхідності утримання членів родини чи прагнення поліпшити свій матеріальний добробут. Соціальною мотивацією керується зазвичай несеймейна молодь, яка здійснює нечисленні трудові міграції з подальшим поверненням та самореалізацією на батьківщині. За деякими оцінками, а саме за даними обстеження трудової міграції, проведеного Держстатом України разом з Інститутом демографії та соціальних досліджень у два раунди (у 2008 р. і 2012 р.), зовнішні трудові мігранти становили 4–5% населення працездатного віку, а загальні обсяги трудової міграції з усієї території України – щонайменше 1 млн. осіб [12, с. 121–122].

У найближчій перспективі депопуляція, стагнація міграцій, скорочення й старіння населення продовжаться швидкими темпами. Ці тенденції визначають невтішний демографічний прогноз для України. За даними інституту демографії, у період до 2050 р. кількість населення зменшиться на 5,5 млн. чол. При цьому чисельність людей працездатного віку (20–59 років) скоротиться на 6,6 млн, тоді як чисельність людей віком 60 років і більше збільшиться на 2,6 млн, а їхня частка в населенні (рівень старіння) зросте до 33%. Співвідношення вікових контингентів трудоактивного (20–59 років) і пенсійного віку (60 років і більше) зменшиться з нинішніх 2,6 до 2 на початку 2030-х і до 1,5 – наприкінці прогнозованого періоду [37]. За прогнозними даними ООН (у прогнозі враховано населення Криму – близько 2 млн. осіб) (рис. 2), до 2020 р. [11] населення України скоротиться до 44,3 млн, до 2030-го – до 42,5 млн, до 2040-го – до 40,2 млн. Згідно з прогнозом, опублікованим у 2017 р., до 2050 року чисельність населення України знизиться на 5,8 млн осіб – до 38,5 млн, до 2100-го – до 36,0 млн осіб.

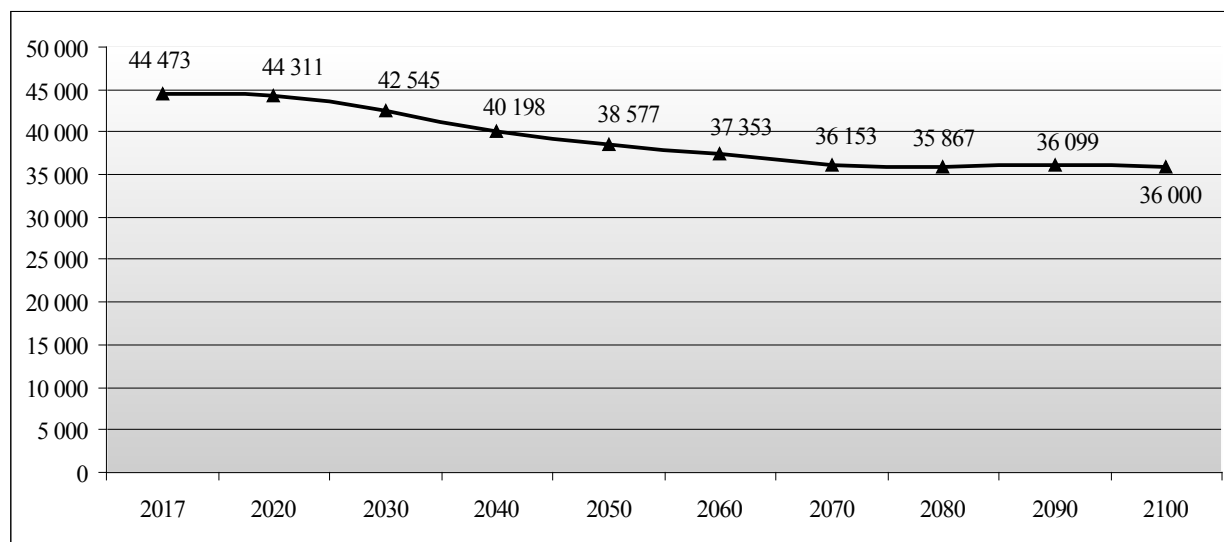

Рис. 2. Прогноз чисельності населення України до 2100 р., здійснений ООН*

* Дані чисельності населення України враховують населення Криму

Джерело: побудовано автором за [11]

Розглянуті демографічні тенденції, безумовно, впливатимуть і на ринок праці (ризик скорочення працездатного населення), однак показники зайнятості і безробіття формуються і під впливом інших чинників.

Аналіз соціальних ризиків на ринку праці України. Реалізація соціальних ризиків у сфері зайнятості населення означає порушення збалансованості функціонування ринку праці (зростання рівня, середньої тривалості та чисельності безробітних). Прояв ризику безробіття як специфічного виду соціальних ризиків у трудовій сфері визначається діяльністю працівника, працедавця та держави. Внаслідок добровільного вибору майбутньої професії та отримання визначеної кваліфікації (часто такий вибір є помилковим) значна частина такого роду соціальних ризиків поширюється на працівника, а тому він повинен поряд з іншими суб'єктами нести матеріальну відповідальність за їх мінімізацію та компенсацію. Однак ступінь участі держави повинен бути вирішальним, адже саме держава формує «правила гри» на ринку праці, внаслідок чого, як цілком правомірно вважає Е. Лібанова [34, с. 313], резерв зайнятості утворюють не тільки безробітні, а й значний прошарок економічно неактивного населення працездатного віку.

За даними Держстату України, середньомісячна кількість економічно активного населення віком 15–70 років у 2017 р. порівняно з 2016 р. зменшилася на 0,6% і становила 17,9 млн. осіб, з них 17,2 млн. осіб (96,3%) були у працездатному віці. Із зазначеної кількості громадян віком 15–70 років 16,2 млн. осіб, або 90,5%, були зайняті економічною діяльністю, а решта 1,7 млн. осіб,

відповідно до методології Міжнародної організації праці (МОП), класифікувалися як безробітні.

Рівень економічної активності населення віком 15–70 років зменшився з 62,2% у 2016 р. до 62,0% у 2017 р. (рис. 3). Кількість зайнятого населення віком 15–70 років у 2017 р. порівняно з 2016 р. зменшилась на 0,7%, та становила 16,2 млн. осіб, з них у працездатному віці – 15,5 млн. Рівень зайнятості населення віком 15–70 років зменшився за зазначений період з 56,3% до 56,1%, а серед населення працездатного віку, навпаки, зріс з 64,2% до 64,5%. При цьому найвищий рівень цього показника спостерігався серед осіб віком 35–49 років, а найнижчий – у молоді віком 15–24 років та осіб віком 60–70 років [14].

Рівень безробіття населення віком 15–70 років у 2017 р. (за методологією МОП) порівняно з 2014 р. збільшився на 0,2 в.п. та становив 9,5% економічно активного населення зазначеного віку, а серед населення працездатного віку – 9,9%. Відповідний показник по країнах Євросоюзу (7,6%) був нижчим, ніж в Україні.

Традиційно до найуразливіших категорій населення на ринку праці належить молодь. Головними обмеженнями конкурентоспроможності цієї категорії населення є відсутність або недостатність досвіду роботи чи відсутність навичок у її пошуку. В Україні рівень безробіття молоді віком 15–24 років майже удвічі вищий за середній показник по населенню загалом (відповідно, 18,9% і 9,5%).

Матеріальні проблеми, психологічний дискомфорт через відсутність роботи і неможливість налагодити стабільний спосіб життя змушують молодь займатися нерегламентованими видами діяльності, які є часто небажаними і небезпечними

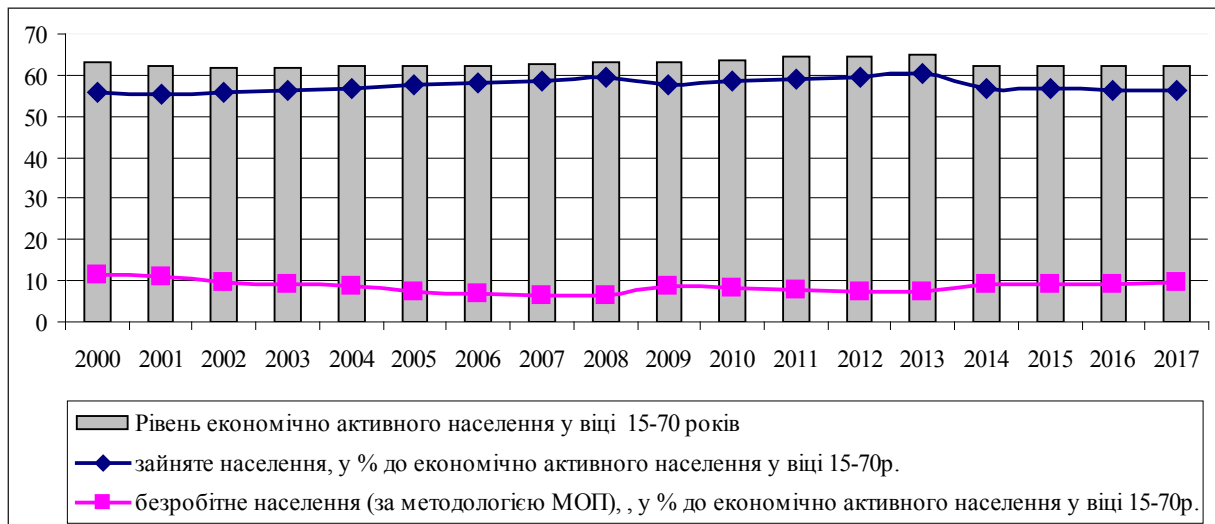

Рис. 3. Стан зайнятості і безробіття в Україні в 2000–2017 рр.

Джерело: побудовано автором за [20]

як для самої особи, так і для держави. Повернення молодій особі, яка була тривалий час безробітною, у поле зайнятості є практично неможливим, особливо враховуючи невисокий рівень оплати праці на першому робочому місці.

Щодо економічної активності безробітного населення в Україні, то, на переконання Т. Кір'яна і М. Шаповала, вона є досить низькою, що зумовлюється зниженням мотивації до продуктивної зайнятості. Через несвоєчасне працевлаштування безробітні втрачають професійні навички та кваліфікацію, що ускладнює процес повернення їх у сферу зайнятості. Подальше зниження мотивації безробітного до економічної активності створює умови криміногенної ситуації в суспільстві [16, с. 80].

Головною причиною зростання безробіття в останні роки стала стагнація економіки та відповідне зниження фінансових результатів діяльності підприємств. Частина компаній збанкрутіла, а деякі, щоб запобігти витратам, почали знижувати рівень своїх витрат та оптимізувати штат працівників. Ще одним фактором стало підвищення мінімальної заробітної плати до 3200 грн. Це змусило підприємців, які не в змозі збільшити свій фонд оплати праці, перевести працівників на неповний робочий день або взагалі на неформальну зайнятість. Також підняття мінімальної заробітної плати вплинуло на діяльність малого бізнесу, що використовує спрощену систему оподаткування.

Безробіття має негативні соціально-економічні наслідки як для держави, так і для населення. Держава втрачає доходи у вигляді податків, при цьому збільшуючи свої видатки за рахунок виплат по безробіттю. А відповідно до закону Оукена, якщо рівень безробіття зростає більше ніж на 1% від природного рівня, країна втрачає близько

2–3% ВВП. Що стосується населення, то виплати по безробіттю незначні і прожити на них досить складно. Ще одним ризиком внаслідок зростання рівня безробіття є підвищення й без того значного навантаження на працюючих осіб. І збільшується воно на фоні демографічної кризи в Україні. Тобто зростають суми соціальних внесків, за рахунок яких формується бюджет Пенсійного фонду.

Серйозною загрозою, що впливає на загострення ситуації у сфері зайнятості, є знецінення праці. Заробітна плата більшості працюючих не виконує стимулюючої, мотиваційної та відтворювальної функції. На жаль, в Україні у 2016 р. питома вага заробітної плати у загальних обсягах доходу населення загалом по країні становила 46,7%, а в окремих регіонах ледь сягала 30%-ї позначки [41]. Середній розмір заробітної плати штатних працівників у 2017 р. становив 7104 грн. У червні 2017 року 9,0% штатних працівників, які відпрацювали 50% і більше встановленої місячної норми робочого часу, отримали заробітну плату, розмір якої не перевищував 3200 грн, а ще 24,4% працівників була нарахована заробітна плата в розмірі до 4000 грн, або майже на рівні фактичного розміру ПМП з урахуванням суми податку на доходи фізичних осіб (3924 грн). Отже, заробітна плата третини працівників здатна забезпечити лише просте відтворення робочої сили.

На підтвердження цього дослідження самооцінки населенням України рівня своїх доходів, проведене Держстатом у 2017 р., показало, що 38% домогосподарств постійно відмовлялися у найнеобхіднішому, крім харчування, а близько 5% домогосподарств (на 0,4 в.п. більше, ніж у 2016 р.) повідомили, що не змогли забезпечити навіть достатнє харчування, серед багатодітних частка таких домогосподарств становила 7% [31].

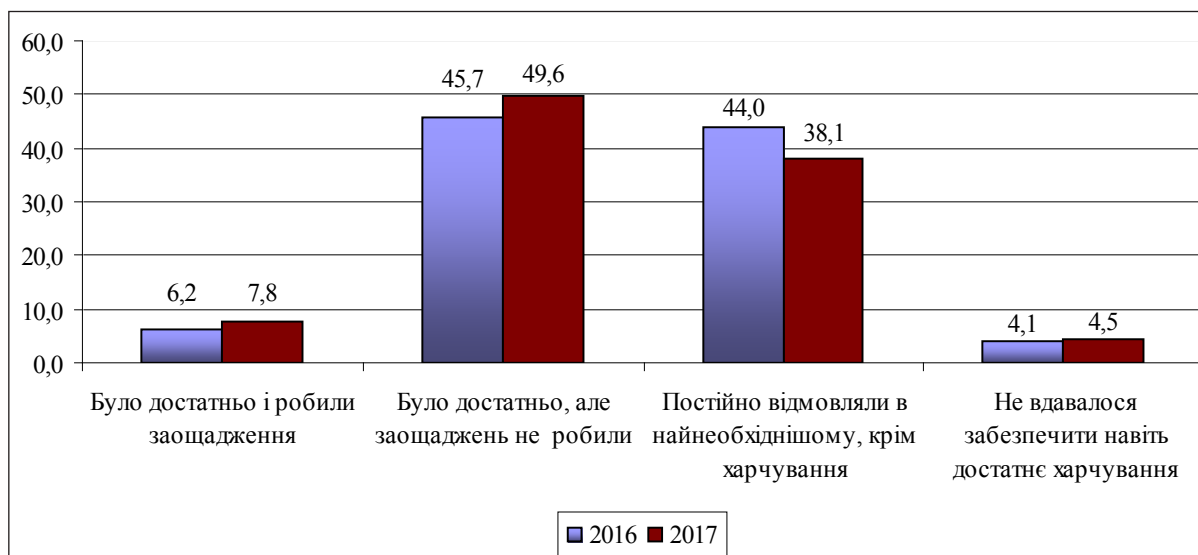

Рис. 4. Розподіл домогосподарств за самооцінкою рівня своїх доходів, (%)

Джерело: побудовано автором за [31]

Визначення ризиків, пов'язаних із державною політикою у сфері забезпечення соціального захисту населення, розвитку галузей соціальної сфери та житлово-комунального господарства. Виконання соціальних зобов'язань держави тісно пов'язано із державною політикою доходів і здійснюється через систему їх перерозподілу через державний бюджет шляхом диференційованого оподаткування різних груп отримувачів доходу та здійснення видатків на соціальні цілі, у тому числі – соціальні виплати вразливим верствам населення. В Україні частка видатків соціального спрямування у Зведеному бюджеті перевищує 60%.

Як правило, нарощування соціальних видатків понад податкові надходження приводить до ризиків зростання бюджетного дефіциту та інфляції, що негативно впливає на економічне зростання. Таким чином, держава має регулювати доходи, підтримуючи певний баланс між економічною ефективністю та соціальною справедливістю.

Функціонування соціальної політики відбувається у складних соціально-демографічних, економічних, політичних умовах. Попри декларовані соціальні зобов'язання держави, їх обсяг доводиться постійно скорочувати, а відповідальність перерозподіляти на інші рівні – місцевий, корпоративний та дедалі частіше – на рівень індивіда.

Незадовільно працюють соціальні ліфти: багато громадян не можуть повною мірою реалізувати свої професійні знання, знайти гідну роботу. Недостатньо реалізується потенціал людей, які мають менші, ніж інші, здібності або обмежені фізичні можливості працювати, кому важко долучитися до стандартних умов праці та трудових відносин. У суспільстві є надмірна нерівність у доходах і у доступі до ресурсів та суспільних благ. Певний

ступінь диференціації є природним для зрілої ринкової економіки, проте надмірний розрив сприймається як несправедливість і слугує джерелом соціальної напруженості. Незважаючи на низку реформ, здійснених у сферах охорони здоров'я та освіти, доступність та якість послуг не забезпечуються належним чином.

Як зазначалося вище, відтворення робочої сили працівника та його сім'ї передбачає отримання працівником заробітної плати, розмір якої дає змогу йому та членам його родини купувати набір благ та послуг, що підтримує фізичні, розумові та психічні функції на належному рівні. Розмір такого набору як мінімум має забезпечувати відновлення робочої сили у попередній якості, у бажаному разі – створювати можливості для розширеного відтворення робочої сили. Практичним втіленням реалізації цієї функції є фіксація найбільш важливих параметрів відтворення робочої сили у співвідношенні таких стандартів, як прожитковий мінімум (ПМ) і мінімальна заробітна плата (МЗП).

Згідно із Законами України «Про Державний бюджет України» [7], у 2014–2016 роках ПМ для працездатних осіб і розмір МЗП зросли однаково: у 1,3 разу (з 1218 до 1600 грн). Таке зростання не відповідало динаміці індексу споживчих цін, що, за даними Держстату [36], становив у 2014 році 124,9%, у 2015-му – 143,3%, у 2016-му – 112,4%, та привело до істотного зниження рівня реальної заробітної плати. Так, протягом 2014 року реальна заробітна плата порівняно з попереднім роком зменшилася на 6,5%, у 2015-му – на 20,2%. Помітна стабілізація соціально-економічної ситуації у 2016 р. зумовила зростання реальної заробітної плати на 9% та у 2017 р. на 19% (до 2016 р). Підвищення МЗП у 2017 році до 3200 грн скасу-

вало традиційну тотожність цього стандарту і ПМ, однак помітне зростання заробітної плати привело до прискорення зростання індексу споживчих цін, тоді як доходи деяких груп населення залишилися прив'язаними до ПМ.

Таблиця 2
Мінімальна заробітна плата (МЗП)
та фактична вартісна величина прожиткового
мінімуму для працездатних осіб (ПМП)

Рік	МЗП, грн	Фактичний ПМП, грн	МЗП / Фактичний ПМП
2008	605	794	0,762
2009	744	913	0,815
2010	922	1062	0,868
2011	1004	1159	0,866
2012	1134	1177	0,963
2013	1218	1252	0,973
2014	1218	1552	0,785
2015	1378	2594	0,531
		2878 ²	0,479
2016	1600	2924	0,547
		3326 ²	0,481
2017	3200	3150	1,016
		3913 ²	0,818

Примітки: 1 – станом на грудень відповідного року; 2 – фактичний ПМП з урахуванням суми податку на доходи фізичних осіб; 3 – станом на липень.

Джерело: [29; 38; 39]

У результаті відсутність гармонізації в системі споріднених та компліментарних соціальних стандартів поглибила нерівність та була практично нейтралізована на рівні тих домогосподарств, де є особи, які не працюють. Очевидно, маніпулювання окремим стандартом оплати праці не гарантує реалізації навіть найпростішої економічної функції заробітної плати для населення.

В абсолютному вимірі зростання видатків Державного бюджету України на надання соціальних допомог збільшилось у 2017 році на 23% до рівня 107 млрд. грн. З цього обсягу понад 51,0 млрд. грн. було спрямовано на програму адресних субсидій на оплату комунальних послуг; 53,9 млрд. грн. – на надання з державного бюджету місцевим бюджетам субвенції на виплату допомоги сім'ям з дітьми, малозабезпеченим сім'ям, інвалідам з дитинства, дітям-інвалідам, тимчасової державної допомоги дітям та допомоги по догляду за інвалідами I чи II групи. Поряд із цим різко зросли обсяги видатків державного бюджету на соціальний захист пенсіонерів – на 64,1 млрд. грн., або на 79,3% [25]. Натомість за іншими напрямками соціального захисту темп зростання видатків державного бюджету у 2017 році був незначним: на соціальний захист на випадок непрацездатності – 7,0%; соціальний захист сім'ї, дітей та молоді – 33,3%; соціальний захист ветеранів війни та праці – 8,5%.

Швидке нарощування видатків бюджету на соціальний захист пенсіонерів і функціонування програми житлових субсидій супроводжувалося

Таблиця 3

Диференціація життєвого рівня населення¹

	2010	2011	2012	2013	2014 ²	2015 ²	2016 ²
Чисельність населення із середньодушовими еквівалентними загальними доходами у місяць, нижчими законодавчо встановленого прожиткового мінімуму:							
млн. осіб	3,6	3,2	3,8	3,5	3,2	2,5	1,5
у відсотках до загальної чисельності населення	8,6	7,8	9,0	8,3	8,6	6,4	3,8
Чисельність населення із середньодушовими еквівалентними загальними доходами у місяць, нижчими фактичного прожиткового мінімуму:							
млн. осіб	...	...	...	...	6,3	20,2	19,8
у відсотках до загальної чисельності населення	...	...	...	...	16,7	51,9	51,1
Довідково:							
середньорічний розмір законодавчо встановленого прожиткового мінімуму (у середньому на одну особу в місяць, грн)	843,2	914,1	1042,4	1113,7	1176	1227,3	1388,1
середньорічний розмір фактичного прожиткового мінімуму (у середньому на одну особу в місяць, грн)	...	...	...	...	1357,6	2257	2646,4
Квінтільний коефіцієнт диференціації загальних доходів населення, разів	1,9	1,9	1,9	1,9	1,9	1,9	1,9
Квінтільний коефіцієнт фондів (по загальних доходах), разів	3,5	3,4	3,2	3,3	3,1	3,2	3,0

¹ Без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим та м. Севастополя

² Без урахування частини зони проведення антитерористичної операції.

Джерело: побудовано автором за [36]

зменшенням видатків на соціальний захист безробітних осіб – на 28,6%, інших категорій населення – на 10,7%, а також фінансування допомоги у вирішенні житлового питання – на 0,3 млрд. грн., або на 17,1%. Наполовину у 2017 р. скоротилися видатки держави на фінансування фундаментальних та прикладних досліджень у сфері соціального захисту населення [7].

Причини різноспрямованої динаміки видатків бюджету на соціальний захист населення у розрізі його напрямів пояснюються тим, що у 2017 р. було продовжено реалізацію двох найважливіших реформ, які кардинальним чином торкнулися більшості населення країни: по-перше, зміна підходів до формування тарифів на житлово-комунальні послуги (приведення тарифів до економічно обґрунтованих параметрів) та відповідне зростання видатків на програму житлових субсидій для населення; а по-друге, зниження ставки єдиного соціального внеску і відповідне зростання дефіциту Пенсійного фонду України і збільшення витрат бюджету на його покриття. Із загального обсягу трансферту з державного бюджету Пенсійному фонду України в обсязі 141,5 млрд. грн. понад 71,0 млрд. грн. становить допомога на збалансування дохідної і видаткової частини; решту коштів виділено на фінансування доплат та підвищення пенсій, передбачених різними нормативно-правовими актами.

Проект державного бюджету на 2018 рік передбачає подальше зростання видатків на різні напрями соціального захисту населення [25]. Зокрема, на програму житлових субсидій населенню на оплату вартості житлово-комунальних послуг передбачено виділити 55,1 млрд. грн.; функціонування системи соціальних допомог сім'ям з дітьми, малозабезпеченим сім'ям та деяким іншим категоріям громадян – 57,9 млрд. грн. На виплату надбавок та на підвищення пенсій, а також покриття дефіциту Пенсійного фонду України проектом Держбюджету України на 2018 рік передбачено 141,3 млрд. грн. видатків.

Суттєве зростання обсягів бюджетного фінансування соціального захисту та соціального забезпечення зумовлене політикою уряду, що спрямована на підвищення соціальних стандартів життя громадян. Разом із тим прискорене нарощування масштабів фінансування соціальних програм закладає основи для формування нових соціальних ризиків. На думку окремих науковців, це може спричинити залежність від матеріальної державної допомоги, викликати у населення споживацькі настрої та не спонукати його забезпечувати певну якість життя за рахунок власної праці [32]. Система соціальної допомоги населенню потребує реформування: кошти розпоршуються, відсутня належна адресність, наявні махінації у сфері надання пільг, відсутній належний контроль за рухом бюджетних коштів. Функції держави покликані не лише здійснювати

підтримку малозабезпеченим та незахищеним верствам населення, але й створювати такі умови, що дали б можливість громадянам самостійно забезпечувати належний рівень життя.

Висновки. Особливістю прояву соціальних ризиків на сучасному етапі є те, що вони, виникаючи в одній сфері, тісно пов'язані з явищами і процесами, що протікають в інших сферах суспільства. Крім цього, постійно збільшується їх кількість, вони переплітаються, відбувається їх посилення, збільшення рівня охоплення ризиками індивідів, соціальних груп, спільнот, локальних громад, світової спільноти загалом.

В Україні демографічні ризики пов'язані з процесами депопуляції населення, його стрімким демографічним старінням, масштабним міграційним відтоком, формуванням територіальної демографічної деградації, збільшенням демоекономічного навантаження на працююче населення, зростанням потреб осіб похилого віку у медичній та соціальній допомозі. На індивідуальному рівні населення стикається з ризиками: передчасної смертності; ураження небезпечними соціальними захворюваннями; смерті внаслідок вживання алкоголю; смерті від окремих відворотних причин (внаслідок насильницької смерті, від захворювання на туберкульоз, від хвороби, спричиненої ВІЛ); ненародження бажаної кількості дітей через низький рівень життя; вимушеної бездітності; смерті дитини у її віці до 1 року; розриву сімейних зв'язків внаслідок міграції; втрати соціального захисту внаслідок вимушеної трудової нелегальної міграції та не(до)отримання пенсійного забезпечення через відсутність необхідного страхового стажу з тієї ж причини. При цьому через невтішний демографічний прогноз ці тенденції зберігатимуться і в майбутньому.

Аналіз ринку праці в Україні показав скорочення кількості зайнятого населення, головною причиною чого в останні роки стала стагнація економіки та відповідне зниження фінансових результатів діяльності підприємств.

Встановлено, що безробіття у розрізі соціальних ризиків не може розглядатися лише як індивідуальний ризик особи внаслідок бездіяльності чи небажання працювати. Хоча для окремої людини безробіття означає втрату основного регулярного джерела доходів – заробітної плати, а відсутність роботи з постійним заробітком впродовж тривалого періоду є однією з найголовніших причин бідності серед населення працездатного віку, це явище має соціальну сутність, ризики його зумовлені специфікою та характером організації сучасного суспільного виробництва. Окрім цього, тривалий період безробіття пов'язаний з додатковими економічними збитками, причиною яких слугує втрата кваліфікаційного потенціалу та навичок регулярної трудової діяльності, що приводить до знецінення індивідуальної та сукупної робочої сили.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Антонюк В.П. Соціальні ризики як детермінанта соціального захисту населення / В.П. Антонюк // Вісник Хмельницького національного університету. 2008. Т. 2. № 2. С. 96–99.
2. Бідність в Україні: міжнародний та регіональний вимір: матеріали до засідання «круглого столу» [Реалії та перспективи подолання бідності в Україні]. К.: ТОВ «Інформаційно-аналітична фірма ЕКСОР», 2010. 35 с.
3. Безпекові виміри освітньої політики: світовий досвід та українські реалії: аналіт. доп. / [Іщенко А.Ю., Зубченко С.О., Карпенко М.М., Лозовий В.С., Черненко Т.В.]. К.: НІСД, 2017. 44 с.
4. Безчастний В. Кримінологічний аналіз стану злочинності в Україні // В. Безчастний / Підприємництво, господарство і право, № 1, 2017. С. 207–213.
5. Близнюк В.В. Ринок праці України та ризики його функціонування / В.В. Близнюк // Економіка і прогнозування: Науково-аналітичний журнал. 2008. № 1. С. 121–135.
6. Борецька Н.П. Механізми управління ризиками у сфері охорони праці / Н.П. Борецька // Огляд цін українського та світового товарних ринків: [булетень]. К.: Держзвонішінформ. 2007. С. 164–167.
7. Бюджетний щоденник на 2017 рік. URL: <https://feao.org.ua>.
8. Власюк О.С. Шляхом децентралізації: виклики, ризики та пріоритети реформування регіонального розвитку в Україні / О.С. Власюк // Регіональна економіка. 2015. № 1. С. 5–18.
9. Горбулін В.П. Системно-концептуальні засади стратегії національної безпеки України / В.П. Горбулін, А.Б. Качинський. К.: ДП «НВЦ «Євроатлантикінформ»», 2007. 592 с.
10. Дані Всесвітньої організації охорони здоров'я за 2015р. Life expectancy Data by country. World Health Organization (2015).
11. Демографічний прогноз України ООН. URL: <https://esa.un.org/unpd/wpp/Download/Standard/Population/>.
12. Демографічний прогноз України. URL: <http://www.idss.org.ua/monografii/popforecast2009reg.zip>.
13. Доповідь Обстеження інноваційної діяльності в економіці України (за міжнародною методологією) у 2014–2016 рр. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/>.
14. Економічна активність населення України 2017: Стат. збірник / Державна служба статистики України, 2018. 205 с.
15. Капильцова В.В. Соціальні ризики в системі соціального захисту / В.В. Капильцова, А.С. Бакаляр // Економіка XXI века: междунар. сб. науч. тр. 2007. Вып. 1. 253 с.
16. Кір'ян Т.М. Визначення впливу різноманітних видів, форм зайнятості та безробіття населення на стан національного ринку праці / Т.М. Кір'ян, М.С. Шаповал // Вісник економічної науки України. № 1. 2015. С. 72–81.
17. Коломієць О.О. Трудоресурсна безпека в системі національної безпеки України // О.О. Коломієць // Стратегічні пріоритети. 2014. № 2(31). С. 140–146.
18. Либанова Э.М. Демографические сдвиги в контексте социального развития / Э.М. Либанова // Демография та соціальна економіка. 2014. № 1. С. 9–23.
19. Людський розвиток в Україні: інституційне підґрунтя соціальної відповідальності: кол. моногр. / за ред. Е.М. Лібанової; відпов. за випуск О.В. Макарова, О.М. Хмелевська; Ін-т демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України. Київ, 2017. 368 с.
20. Населення України. Державна служба статистики України. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2007/ds/nas_rik/nas_u/nas_rik_u.html.
21. Надрага В.І. Управління соціальними ризиками: сутність та механізми / В.І. Надрага // Проблеми системного підходу в економіці. 2016. Вип. 2. С. 71–79.
22. Назарова Г.В. Кадрова безпека підприємства: загрози, ризики, функції та методи управління // Формування ринкової економіки: зб. наук. праць. Праця в XXI столітті: нові тенденції, соціальний вимір, інноваційний розвиток: у 2 т. Т. 2. К.: КНЕУ, 2012. С. 220–230.
23. Національна стратегія розвитку освіти в Україні на 2012–2021 роки. URL: <http://www.mon.gov.ua/images/files/news/12/05/4455.pdf>.
24. Новікова О.Ф. Оцінка соціальних ризиків в регіонах України як підстава для прийняття управлінських рішень щодо їх подолання / О.Ф. Новікова. URL: <http://old.niss.gov.ua/Monitor/July08/08.htm>.
25. Офіційний сайт Міністерства фінансів України. URL: <http://www.minfin.gov.ua/>.
26. Позиція України в рейтингу країн світу за Індексом глобальної конкурентоспроможності 2016–2017 / Економічний дискусійний клуб. URL: <http://edclub.com.ua/analitika/pozyciya-ukrayiny-v-reytingukrayin-svitu-za-indeksom-globalnoyi-konkurentospromozhnosti-1>.
27. Про зареєстровані кримінальні правопорушення та результати їх досудового розслідування (2013–2016 рр.): статистична інформація Генеральної прокуратури України. URL: <http://www.gp.gov.ua/ua/stat.html>.
28. Рівень розвитку людського капіталу України у 2015 році / Економічний дискусійний клуб. URL: <http://edclub.com.ua/analitika/riven-rozvytku-ljudskogo-kapitalu-ukrayiny-u-2015-roci>.
29. Розмір мінімальної заробітної плати / Парус-Консультант. URL: http://cons.parus.ua/_dict_view.asp?rnх=.0DHE47fc09fe29cefe2626b6a689827b503d.
30. Саєнко Ю. Соціальні ризики та шанси // Соціальні ризики. Т. 2 / Відп. ред.: Ю.І. Саєнко, Ю.О. Привалов. К.: ПЦ «Фоліант», 2004. С. 12–51.
31. Самооцінка домогосподарствами України рівня своїх доходів у 2017 році. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/menu/menu_u/virdg.htm.
32. Сидор І.П. Бюджетне забезпечення соціального захисту населення: теоретичні аспекти і вітчизняна практика / І.П. Сидор // Ефективна економіка. 2015. № 9. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=4298>.
33. Слободян О. Українські студенти за кордоном: скільки та чому? / О. Слободян, Є. Стадний // Аналітичний центр CEDOS. URL: <http://www.cedos.org.ua/uk/osvita/ukrainski-studenty-za-kordonom-skilky-ta-chomu>.
34. Сталий людський розвиток: забезпечення справедливості: Національна доповідь / кер. авт. колективу Е.М. Лібанова / Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи. Умань: Видавничо-поліграфічний центр «Візаві». 2012. 412 с.
35. Статистичний збірник «Довкілля України за 2016 рік». Державна служба статистики України. 2017.

За ред. О.М. Прокопенко. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/publnav_ser_u.htm

36. Статистичний щорічник України за 2016 рік. [Відп. за вип. О.А. Вишневська], за ред. І.Є. Вернера. Київ: Державна служба статистики України, 2017. 611 с.

37. Ткаченко Л. Три вершники демографічного апокаліпсиса. Основні тренди в Україні / Л. Ткаченко // Дзеркало тижня. URL: https://dt.ua/macrolevel/tri-vershniki-demografichnogo-apokalipsisa-osnovni-trendi-v-ukrayini-259843_.html.

38. Фактичний розмір прожиткового мінімуму у 2008–2014 роках / М-во соціальної політики України. URL: <http://www.msp.gov.ua/news/10482.html>.

39. Фактичний розмір прожиткового мінімуму у 2015–2017 роках / М-во соціальної політики України. URL: <http://www.msp.gov.ua/news/12286.html>.

40. Шлыкова Е.В. Социальная приемлемость нововведений миграционного законодательства / Е.В. Шлыкова // Социологические исследования. 2008. № 2. С. 56–65.

41. Яценко Л.Д. Напруженість на ринку праці України: чинники, соціальні наслідки та шляхи подо-

лання. Аналітична доповідь НІСД. № 29. Серія «Соціальна політика».

42. Яцик А.В. Екологічна ситуація в Україні і шляхи її поліпшення. URL: http://undiwep.com.ua/files/ekologichna_situaciya_v_ukrajni.pdf.

43. GDP based on purchasing-power-parity (PPP) per capita. International Monetary Fund. URL: [http://www.imf.org/external/pubs/ft/weo/2017/02/weodata/weorept.aspx?pr.x=69&pr.y=11&sy=2017&ey=2017&scsm=1&ssd=1&sort=country&ds=.&br=1&c=911%2C912%2C913%2C918%2C156%2C964%2C968%2C922%2C134%2C944%2C158%2C916%2C926%2C112%2C111&s=PPPPC&grp=0&a=.](http://www.imf.org/external/pubs/ft/weo/2017/02/weodata/weorept.aspx?pr.x=69&pr.y=11&sy=2017&ey=2017&scsm=1&ssd=1&sort=country&ds=.&br=1&c=911%2C912%2C913%2C918%2C156%2C964%2C968%2C922%2C134%2C944%2C158%2C916%2C926%2C112%2C111&s=PPPPC&grp=0&a=)

44. The World Factbook. Unemployment rate. The Central Intelligence Agency (2017). URL: <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/fields/2129.html#us>.

45. The World Factbook. Population growth rate The Central Intelligence Agency (2017). URL: <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/fields/2002.html#up>.

46. World Economic Forum. URL: <https://www.weforum.org/>.